

УКРАЇНСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЧНА КАРТИНА СВІТУ (на матеріалі лексикографічних джерел)

Анотація. У статті аналізується у лінгвокультурологічному аспекті один із сегментів української фразеологічної картини світу – стійкі вирази на позначення позитивної характеристики властивостей, якостей людини.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна картина світу, лінгвокультурологічне дослідження, лексикографічне джерело.

Summary. One of the frequent segments of the Ukrainian phraseological world models – stable expressions, denoting positive characteristics and virtues are analyzed in the article.

Key words: phraseologism, phraseological world model, linguoculturological studies, lexicographical source.

Лексикографічні праці є надійним джерелом для проведення різнопланових наукових досліджень. Кінець ХХ – початок ХХІ століття характеризується посиленою увагою вчених до укладання словників. Одним із найцікавіших типів словників є фразеологічні словники. Саме в них криється вічна народна мудрість, саме в них у влучних стійких виразах зафіксовані риси характеру людини, звичаї, вірування, побут, стосунки її з навколишнім світом, культурні надбання, особливості мовлення тощо. Усе, від чого залежала людина в своєму щоденному житті, продовжувало залишатися об'єктом якщо не поклоніння, то пошанування – небесні світила, земля, природні стихії, а також основні світи – рослинний, тваринний, мінеральний. Сама ж вона, як і раніше, продовжує бути центральною постаттю макросвіту, принаймні вважає себе такою [7: 3]. Сукупність усіх фразеологізмів української мови, які відображають життя у всіх його проявах, науковці називають фразеологічною картиною світу. Фразеологізми як найбільш образні та найдавніші за походженням одиниці мови зберігають відбитки архаїчного мислення [1: 34], яке вважають міфологічним, тобто таким, у якому відбувається інтерпретація феноменів світу в умовах відсутності загальних понять через тропи. І чим більше метафор та метонімії, що виділяють головні прикмети явища, тим це явище виступає чіткіше та зрозуміліше [15: 325]. Відзначаючи кумулятивну роль мови, її своєрідну пам'ять, науковці підкреслюють, що тільки еталонне й стереотипне в досвіді народу, пов'язане з його культурними традиціями, загальнозрозуміле для носіїв мови, може бути основою ustalених висловів. За Ф.Буслаєвим, фразеологічні одиниці – це своєрідні мікросвіти, вони містять і моральний закон, і здоровий глузд, виражені в короткому вислові, які заповідали предки для керівництва потомкам [3: 37]. Стверджують, що фразеологізми – це душа кожної національної мови, у якій неповторним чином виражаються дух і своєрідність нації [12: 82]. Фразеологізація вільних словосполучень відбувається протягом тривалого періоду під час довгого, інколи вікового ряду тотожних мовних уживань. У фразеологізмах фіксуються тільки ті грані людської практики, які ґрунтуються на людських почуттях, їх

сприйманні та їх оцінці. Нині фразеологізми активно вивчаються з погляду лінгвокультурної інформації, яку вони передають. Фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету [8: 33].

Предметом дослідження у пропонованій статті є сталі вирази на позначення позитивної характеристики людини, зафіксовані у Фразеологічному словнику української мови [16]. Нині є багато наукових розвідок, присвячених вивченню фразеологізмів [2, 4 – 6, 11, 12, 15 тощо]. Захищено ряд дисертаційних досліджень, у яких вивчаються окремі групи фразеологізмів, їх національно-культурна специфіка, їх внутрішня форма [9, 10, 13, 14 тощо]. Проте цілісно українська фразеологічна картина світу ще не була предметом спеціального дослідження у лінгвокультурологічному руслі. Не вивчалися спеціально і сталі вирази на позначення позитивних властивостей, якостей людини. Тому, безперечно, таке дослідження є актуальним, оскільки нині людина все більше проявляє інтерес до самої себе, свого місця серед інших, до своєї історії, до своєї культури. І чи не найважливішу роль при цьому відіграють мовні засоби вираження буття, зокрема й фразеологізми. Услід за В.Д. Ужченком, під фразеологізмом ми розуміємо відтворюване, цілісне за значенням, стійке за складом і структурою словосполучення [17: 7]. Ми ставимо собі за мету виконати системний опис у лінгвокультурологічному руслі зазначеного вище сегмента української фразеологічної картини світу.

Усі сталі вирази на позначення позитивних властивостей, якостей людини, відібрані нами з Фразеологічного словника української мови, ми умовно поділили на 13 груп.

1. Фразеологізми на позначення високих моральних якостей людини: *лицар без страху і догани; вірний собі; хазяїн свого слова; твердий на слово; стоїть на одному; слово не розходиться з ділом; не з клочья; знає собі ціну; на всі сто процентів; тверда рука; справа коротка; чистої води; душа навстіж; має бога в серці; має душу; має м'яку душу; має Христа в душі; світле око; відкрите серце; велике серце; добре серце; як скло.*

2. Фразеологізми на позначення розумових здібностей людини: *аристократ духу; володар всесвіт-ту; бачить далеко; бистрий на розум; не в тім'я битий; не з дуба впав; (і) ціни не можна скласти; сіль землі; голова варить; голова є; голова на плечах; голова не половою (не соломомою, не клоччям і т. ін.) набита; золота голова; розумна (твереза, мудра і т. ін.) голова; світла голова; держить розум в голові; не з дурного десятка; ходячий довідник; ходяча енциклопедія; золота жила; казанок (баняк, макітра) варить; повний лоб у кого; макітра розуму.*

3. Фразеологізми на позначення людини, яка відіграє велику роль у суспільстві: *з великої літери; стоїть біля коліски; усьому голова; володар дум (і серцець); на слуху; посідає чільне місце; номер один; (і) ціни нема; високого (великого льоту) людина; має силу; має славу; не сходять з уст; не остання спиця в колесі; великий пан; пан над панамі; не з лопуцька.*

4. Фразеологізми на позначення висококваліфікованої, працювитої, досвідченої людини: *першої руки; права рука; умілі руки; золоті руки; і швець, і жнець, і на дуду грець; високої, найкращої і т. ін.) марки; і в гору глянути ніколи; не знати просвітку; кований на всі чотири ноги; старий лис; битий (бита) собака; битий у тім'я; морський вовк; стріляний (обстріляний) птах; сива борода.*

5. Фразеологізми на позначення мужньої, хороброї людини: *не з полохливого (лякливого, боязкого і т. ін.) десятка (роду); (і) море по коліна; не з полохливих; сам чорт не брат; голими руками; з-під стоячого підшви випоре; з щитом; на всі боки приступний; пройшов вогонь і воду; не промах; не з заячого пуху.*

6. Фразеологізми на позначення зовнішнього вигляду людини (про красиву людину): *як картина, як (мов, ніби і т.ін.) [та] квіточка; на диво; любо оком глянути; очей не відведеш; як (мов, ніби і т. ін.) виточений; хоч видивись; як, мов, ніби і т.ін.) з каменя вибитий; хоч у рамі вправ; як (мов, наче і т. ін.) лялечка; хоч картину малюй; як намальований; хоч з лиця води напийся; ні (ані) в казці сказати (розказати), ні (ані) пером описати; як скупаний у молоці.*

7. Фразеологічні вирази на позначення здорової, фізично сильної людини: *міцно збитий; хоч гармати коти; може волові (волу) роги скрутити; кулаком вола вб'є; волові шию (роги) скрутить; ариши у плечах; вбиватися (вбиватися) в силу; як (як, мов, ніби і т.ін.) грім; матися (мати себе) гаразд.*

8. Фразеологізми на позначення схожих рис у людей: *стоять в одному ряду; з одного тіста; свій у дошку; свій брат; наш брат; їхній брат; ваш брат; як викапаний; волос у волос; наша людина; одного роду, одного плоду; один в один; один одного варті.*

9. Фразеологізми на позначення відмінних рис у людей: *не того тіста; не з такого тіста; з іншого тіста; не з таких (з таких, з таківських); стоїть рангом вище; не з нашої парафії; (і що) світ ніколи*

не бачив; не з людей; має своє обличчя; (як, мов, ніби і т. ін.) на підбір; на голову вищий; вийшов на перші ролі; добрий геній; таких удень з вогнем (та ще зі світлом, при сонці і т. ін.) пошукати; біла ворона; не від миру сього.

10. Фразеологізми на позначення спокійної, лагідної людини: *хоч у вухо бгай (клади); як (мов, ніби і т. ін.) шовковий; хоч на хвіст наступи; тримається в тіні; тихіший (тихий) (від) води, нижчий (від) трави; покірненьке (покірливе) телятко; валамова ослиця; хоч проти шерсті гладь; душа пом'якла; і води не замутиє.*

11. Фразеологізми на позначення уважної, спостережливої людини: *вуха (вуха) на сторожі; вуха насторожилися; не дримає; дивиться обома; праве око.*

12. Фразеологізми на позначення запальної, пристрасної людини: *гаряче серце; гарячий серцем; гарячий на руку; з вогником (з вогнем); аж іскорки в очах замиготіли, як мотовило; обрік грає в кому; і мертвого розвеселить; і хлібом не годуй.*

13. Фразеологізми на позначення мовленнєвої діяльності людини: *клепаний на язик; за словом до кишені (у кишеню) не лізе; меткий на слово; з живчиком та з перчиком; аж (і) шкура говорить, язик підвішений (прив'язаний, причеплений і т. ін.) добре (непогано) – про говірливу людину; і навпаки: скупий на слова (на мову); держкий на язик; як у моги-лі.*

Аналізований матеріал свідчить, що в основі більшості фразеологічних виразів на позначення позитивних якостей, властивостей людини лежать вічні українські символи: *Бог, вогонь, вода, голова, душа, дух, земля, око, рука, серце, слово*. Одвічна залежність людини від сильніших за неї стихій природи породила віру в надприродні сили, передусім у *Бога*. Закономірно, що люди витворили величезну кількість фразеологізмів, використавши цей символ. *Вогонь* дає світло й тепло, два головні джерела життя, тому він був об'єктом культу в усіх народів, символом Божої сили. Наші давні предки вірили, що вогонь був виявом сонячного бога на землі, послом неба на землю, тому здавна за його допомогою чинили суд Божий, бо вірили, що невинного вогонь не спалить, а на «злодієві шапка горить». При вогні не можна було говорити непристойності; вогонь має благодійну та очищувальну силу, тому стрибають через нього у купальську ніч. *Вода* була від початку світу, з нею тісно пов'язане життя людини від народження до смерті, у воду не можна плювати, воді поклонялися, приносили жертви, вода символізує рух – звідси цілий ряд фразеологізмів. *Голова* – частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок – вищий відділ центральної нервової системи. Людська голова уособлює саму людину. *Мати голову* завжди означало бути розумним, а *не мати голови* – бути дурним. Голова також утілює душевний стан людини. *Душа* – за релігійними уявленнями, безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить сутність її життя. До прийняття християнства наші предки вірили, що по смерті

душа не розлучається з тілом, тому й клали до могили все необхідне для життя. За християнськими уявленнями по смерті душа відділяється від тіла. Ця утаємниченість, невідомість породила цілу низку словесних фразеологізованих формул. *Дух* – за міфологічними уявленнями, добра чи зла безплотна надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини. Разом із тим дух – це посередник між душею і тілом; свідомість душі народжується в боротьбі духу з тілом. Стремління людини зрозуміти непізнане породило усталені вирази з цим словом. *Земля* з давніх – давен шанувалася й обожнювалася як мати, що родить людям усе, потрібне для життя, і забирає до себе по смерті. Земля символізує багатство й родючість. Свята земля не терпить пролиття крові, бачить усі людські гріхи. Якщо люди добрі до неї, то вона радіє й допомагає їм, а якщо ні – то плаче й гнівається. *Око* символізує піклування, догляд, привабливість, красу, вдачу. За допомогою ока людина може вплинути на долю іншої людини. Звідси виникли різноманітні фразеологізовані вирази. *Рука* – важливий орган людини, тому здавна увійшов до складу фразеологізмів. Рука символізує ручну працю, виступає знаком власності. Розрізня-

ють праву й ліву руку як уособлення помічника. В основі ряду звичаїв та обрядів лежить символіка руки – рукостискання, тримання за руки – як магійний знак любові. *Серце* здавна символізує життя, бо коли перестає битися, життя закінчується. Символізує почуття взагалі, бо коли людина лякається, гнівається, любить, радіє, вона відчуває, як серце б'ється; серце символізує любов; це символ горя, журби. Споконвіку людина вірила у чудодійну силу *слова*, вірила, що слово лікує, приносить добро. На вірі в силу слова засновані всі закляття. Цілощупу силу слова проповідує і церква.

Наше дослідження продемонструвало, як у фразеологізмах відображено цілий спектр позитивних властивостей, якостей людини. Віковий досвід людей спонукав їх до витворення неповторної фразеологічної картини світу, що є складником української ментальності. Звичайно, жоден словник не може вмістити все фразеологічне багатство української мови. Тому перспективними нам видаються наступні, більш глибокі дослідження фразеологічної картини світу, витвореної українським етносом протягом тривалого часу.

Література

1. Аксянчук Г.Я. Чалавечая душа ў лютэрку рускай фразеалогіі // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. – Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія. – Мінск. – 1996. – № 1. – С. 33–37.
2. Бойко В.М. Структурно-граматична характеристика ад'єктивних фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом // Мовознавство. – № 3 (135). – 1989. – С. 50–54.
3. Буслаев Ф.И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные. – М., 1954. – 457 с.
4. Гамзюк М.В. Культурологічний аспект емотивності фразеологічних одиниць німецької мови // Науковий вісник КНЛУ. – Вип.2. – К., 2000. – С. 49–58.
5. Демський М.Т. Деривація фразем на базі слів та вільних синтаксичних конструкцій // Мовознавство. – № 1 (127). – 1988. – С. 37–45.
6. Доброльожа Г.М. Лінгвістична та культурологічна специфіка використання «кольорових» фразеологізмів // Мова і культура: Зб. наук. пр. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. – Вип. 6. – Т.ІІІ. – Ч. I. – С. 198–204.
7. Жайворонок Віталій. Знаки української культури. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
8. Жайворонок Віталій. Українська етнолінгвістика. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
9. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом *душа* (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Харків, 2002. – 19 с.
10. Краснобаєва-Чорна Ж.В. Концепт *життя* в українській фраземіці: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
11. Левченко О.П. Фразеологічна репрезентація світу // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – К., 2002. – С. 307–315.
12. Маслова В.А. Лінгвокультурологія: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Academia, 2001. – 208 с.
13. Мельник Л.В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2001. – 18 с.
14. Прадід Ю.Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української і російської мов): Автореф. дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01, 10.02.02. – Дніпропетровськ, 1997. – 34 с.
15. Скаб Марія. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. – Монографія. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
16. Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
17. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. – К.: Знання, 2007. – 494 с.